

RAMBAM

18 / 2009

RAMBAM TIDSSKRIFT FOR JØDISK KULTUR OG FORSKNING

SELSKABET FOR DANSK JØDISK HISTORIE

RAMBAM

Tidsskrift for jødisk kultur og forskning
18 / 2009

RAMBAM er et akronym for
Rabbi Moshe ben Maimun
(Maimonides) 1135 - 1204

Udgives med støtte fra Kulturministeriets
bevilling til almenkulturelle tidsskrifter
og Helga Melchior's Familiefond

Redaktionelt udvalg
Bent Blüdnikow
Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane
Ulf Haxen
Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson (ansv.)

Redaktionelt panel
Benedicte Brohm
Karoline Henriques
Linda Herzberg
Margit Warburg
Karin Weinhold

Redaktionelle konsulenter
Birgit Blegvad Stenz
Anna Haxen

Grafisk design og dtp
Frank Ruszkai

Udgivet af
Selskabet for Dansk Jødisk Historie

Redaktionens adresse
Tidsskriftet RAMBAM
Jelsbuen 1
2620 Albertslund
rambam@mailme.dk

Tryk
AKA-PRINT A/S, Tilst

ISSN 0907-2160
ISBN 978-87-92282-01-9

Forside
Foto af Moses Levy (ca. 1795-1865)
(Se artikel side 8)

Bagside
Den vandrende Jøde
– fra dansk skillingsvise

Janna

Af Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

Fig. 1. Janna Warberg Schou.

Janna Birgitte Warberg Schou (1917-1999) var en af de danskere, som før de fleste, fik indsigt i de rædsler nazismen havde i vente for jøderne. Hendes ven, den polske historiker Stefan Glücksmann, som hun første gang mødte i august 1940, blev således udvist af Danmark i januar 1941 og myrdet i koncentrationslejren Gross-Rosen den 24. oktober det samme år.¹ Takket være Janna er Stefan Glücksmanns arkiv bevaret og bliver snart publiceret. Men fire år inden Janna stiftede bekendtskab med Glücksmann og kæmpede sammen med andre for at lette hans flygtningetilværelse i Danmark, samt hans families situation i ghettoen i Warszawa, havde hun oplevet nazismens rædsler på nært hold.

Janna blev født på Frederiksberg den 3. juli 1917.² Hun var kunstner og en kunstnerisk løbebane var i hendes tilfælde langt fra uforventelig. Hendes mor var forfatteren Astrid Warberg (1882-1973), af venner og bekendte gerne kaldet Dis, og hendes far var tegneren Jørgen Schou (1897-1940). Jørgen var omkring 20 år og Astrid var 35, da Janna blev født. Deres ægteskab holdt ikke længe. Også farens familie var beskæftiget i kunstgudindens tjeneste. Farfaren var maleren Karl Schou (1870-1938), kendt som en af Fynbomalerne, skønt han blev født på Vesterbro i København, og vist den eneste af malerne, der ikke var fra Fyn.

Dis byggede et lille hus i Hareskoven, på Bakkevej 12, til sig og sin datter. Senere lod hun bygge en lille tilbygning, hvor Janna allerede som 19-årig etablerede et lille værksted.

Janna havde gået på Statsgymnasiet i Lyngby, men afbrød skolegangen efter 2. g. og gik så i gang med glasmaleri. I årene i Hareskoven havde hun nogle gange en kunstner eller to ansat i sit atelier. De dekorerede glas, som blev solgt på Den Permanente, Håndarbejdets Fremme, Holmegaard, og forskellige kunstforretninger rundt omkring i landet. Der kom forskellige billedkunstnere og forfattere i det lille hjem i Hareskovby.

Janna tog som ung pige på dannelsessture til Tyskland og Tjekkoslaviet sammen med sin far og sin farmor. Her kunne hun besøge de store museer, hvor hun blandt andet studerede den byzantinske og ægyptiske kunst, som interesserede hende umådeligt meget.

Fig. 2. Kurt Zeckendorf i 1936. "Die Aufnahme von mir ist mislungen" skrev Kurt til Janna om billedet den 26. januar 1936.

Hun interesserede sig også meget for alt jødisk. Interessen og nysgerrigheden blev ikke mindre af, at hendes mor havde været gift med en jøde og hendes halvsøster var Ina Haxen (født Goldschmidt).³ Hun var hende en stor inspiration. Janna var betaget af jødisk kultur. I sine kladdehefter øvede hun sig flittigt på hebræiske bogstaver.

I begyndelsen af 1936 rejste Janna til Tyskland, for at arbejde i huset hos en familie i Hamburg. Det var nok ikke noget tilfælde, at det blev en jødisk familie. Hun kom til at arbejde for en ældre jødisk kvinde, Nita (Helenita) Zeckendorf, født Coutinho, og hendes søn Kurt Zeckendorf f. 15.8. 1891) (fig. 2), der var øjenlæge.

Nita Zeckendorf, som Janna kaldte tante Nita, rejste til Danmark i 1936 for at afvente udrejse til USA,

hvor hendes to sønner, Erich (1898- 1965) og Siegfried (1903-1982) allerede boede. Kurt og hans bror Arnold, en elektrotekniker, der var ungkarl ligesom Kurt, agtede også på den ene eller anden måde at emigrere, men senere. De satsede i 1936 på at se, hvordan det gik deres mor i Danmark, før de fortsatte deres egen emigration. Janna rejste meget rundt i Nordtyskland i foråret 1936 sammen med Kurt og han fulgte hende tilbage til Danmark i juni 1936 og opholdt sig nogle dage i Danmark.

Forelskelse og død

Den knapt 19-årige Janna forelskede sig over hals og hoved i den 26 år ældre og korpulente Kurt. Om forholdet var andet end platonisk, lader sig ikke afgøre af korrespondancen mellem de to, som er bevaret i form af Jannas udkast til breve til Kurt og nogle få af hans breve til hende. Men Jannas kærlighed var stor. Kurts intelligente væsen, deres voksne diskussioner og måske hans faderlige statur, satte hun tydeligvis stor pris på. Den gensidige beundring fremgår tydeligt af de breve de skrev til hinanden i 1936. Han telefonerede også en hel del til hende. Han begyndte sine breve med "Kære, kære, kære, søde Janna!" og hun skrev tilbage "Min elskede, elskede Kurt!". I juni 1936 skrev han for eksempel: "Allerede nu kan jeg ikke vente på det øjeblik, hvor vi er forenet igen - Men nu gælder det om at være fornuftige, sådan at vi ikke begår noget fejltrin, som vi måske ville fortryde senere." I samme brev luftede Kurt Zeckendorf den mere sikre og anstændige idé, at hun skulle komme sammen med en af sine forældre næste gang hun besøgte ham i Hamborg. Måske for at opnå hendes mor og stedfars accept af deres forhold. Kurt tænkte på fremtiden: "Jeg kunne købe ind sammen med dig eller for dig. Du ville kunne råde mig, med hvad vi skulle anskaffe og hvad ikke".⁴ Men der var tilsyneladende ingen billigelse at finde hos Jannas mor, der selv som 35-årig havde indledt et forhold med en 19-årig mand. Hendes tredje mand, sognefoged Axel Müller, var ligefrem uvenligt stemt over for jøder og havde ikke brudt sig om Zeckendorfs besøg i Danmark.⁵

Den negative holdning kom Kurt for øre. Han bad sin fætter, psykologen og filosofen dr. Arno Carl Coutinho (1909-1987) om at skrive et meget formelt brev til Janna på hendes fødselsdag, tilsyneladende med den hensigt at gøre ende på forholdet. Det havde den stik modsatte virkning.⁶

Men alle planer blev tilintetgjort i begyndelsen af 1937, da Janna modtog den frygtelige meddelelse fra Arnold Zeckendorf, om at Kurt var afgået ved døden. Dette kom som et voldsomt chok for Janna, da hun var kommet til at holde så meget af Kurt.

Kurt var blevet anholdt af Gestapo og ført til koncentrationslejren Sachsenhausen i Oranienburg uden for Berlin. Her blev han indført som fange nr. 9. Inden Kurt blev bragt til Sachsenhausen, var han blevet anholdt to gange i Hamburg, og fængslet fra 6. juli til 24. juli og igen 27. juli til 31. juli 1936.⁷

Kurt Zeckendorf blev indlagt på Statshospitalet i Berlin den 1. eller 2. januar 1937 og her blev han erklæret for død den 21. januar 1937.⁸ Tre dage inden han angiveligt døde på Statshospitalet skrev han et fællesbrev til sin mor i København, sin bror i Hamburg og Janna. Broren sendte brevene videre til moren i København, hvor Janna skrev dem af. Den 1. december 1936 havde Janna skrevet: Til at begynde med vil jeg skrive, at jeg ikke kan være uden dig og at jeg hver dag svinger mellem forventningsglæde, tvivl og angst; hvad gør de med dig; hvordan vil det gå med at hele dig igen". Hun skrev videre: " ... Selvfølgelig mindes jeg ved enhver lejlighed vores skønne tid sammen i foråret, også bilturen, da vi gik langs vandet om aftenen. – Men hvornår kommer du? Nu er det snart december, snart et halvt år, stakkels dig! Du må være her til jul, så har jeg endelig fri, men forhåbentligt kommer du allerede til *Chanuka*, ... Jeg sidder nu ved enden af bordet (ved ovnen) og kan se dig klart for mig med din ryg op mod skabet rygende din pibe."⁹

Det sidste Janna hørte fra Kurt var følgende besked, som blev skrevet før han modtog hendes brev af 1.

december, inden Kurt selv havde modtaget nogen af hendes eller familiens breve siden slutningen af november 1936: "Kæreste Janna, du bliver nok meget optaget med udarbejdelsen af dine nye opgaver. Har du været i teatret? ... Der kommer nok engang den dag, når vi igen ser hinanden."¹⁰

I brevene fra Sachsenhausen skrev Kurt Zeckendorf heller intet som kan belyse, hvorfor han blev anholdt og indsat i lejren i 1936. Brevcensuren har ligeledes medført at han selv ikke har modtaget alle de breve som Janna sendte ham, men som i dag er mere eller mindre bevaret i hendes udkast.¹¹

Antageligt blev Kurt Zeckendorf slået og mishandlet så slemt i Sachsenhausen, at det medførte hans død. Det er blandt andet en oplysning som lægen Dorothea Hertz fik, da hun efter krigen indsamlede oplysninger om jødiske læger i Hamburg før Anden Verdenskrig.¹² Det fremgår også indirekte af kommentarer som Arnold Zeckendorf anførte om Kurts kvæstede hænder, i et af de breve som Janna skrev af hos Nita Zeckendorf i København.

En hjælpende engel

Janna var knust over tabet af Kurt Zeckendorf. I Danmark havde hun ingen at tale om det med, på nær sin halvsøster Ina. Den øvrige familie var tilsyneladende ikke interesseret og hendes stedfar var ifølge Janna fjendtligt indstillet over for jøder og ville ikke høre navnet Zeckendorf. Fru Nita Zeckendorf rejste hurtigt efter sin søns død til sin familie i USA.

Janna indledte derfor korrespondance med Arnold Zeckendorf, som hun opfattede som en lidt verdensfjern og selvoptaget person. I sommeren 1938 tog hun til Tyskland for blandt andet at besøge Arnold, men også for at fungere som kurér for nogle jødiske familier, som stadig ventede på udrejsemulighed. Det lykkedes hende at hjælpe flere familier ud af Tyskland ved at flytte deres midler og værdier ulovligt ud af Tyskland. Hun pantsatte smykker og sendte pengene til en familie, som nåede til England før krigens udbrud.

Fig. 3. Kurt Zeckendorfs grav i Oranienburg i september 1938. Foto: Janna Warberg Schou.

Fig. 4. Janna på den motorcykel, som hun brugte på nogle af sine kurerrejser til Tyskland i slutningen af 1930-erne. Hun rejste senest før krigen i foråret i 1939. Det lykkedes hende at hjælpe en række familier som hun holdt kontakten til efter krigen. Foto: Pernille Marryat Christensens samling.

En anden familie, Goldschmidt, som til sidst nåede Argentina, blev også hjulpet af Janna.

Janna og Arnold kørte i 1938 sammen til Oranienburg for at finde Kurts grav. Kurt Zeckendorf var blevet begravet på Stätisches Friedhof i Oranienburg, under et simpelt trækors (fig.3). Man havde ikke taget hensyn til at han var jøde. Janna tog et billede af korset ved graven. Korset bærer Kurt Zeckendorfs navn, fødsels- og dødsdato, samt tallet 7. Han var den syvende fange, der måtte lade livet i Sachsenhausen.¹³

Nedværdigelse

Janna og Arnold Zeckendorf fortsatte deres korrespondance. Arnold, der var født i 1893, var helt tydeligt Kurts modsætning, nervøs og meget selvoptaget. Han boede nu alene med sine katte. Den nedværdigelse, han måtte igennem i Hamburg efter brorens død, kan man følge i hans mange breve til Janna. De beskriver alle de indskrænkningen, som ramte jøderne i Nazityskland. Nogle dage efter at hun havde besøgt ham i 1938 skrev han: "Hos Mehrer (Caféen på St. Pauli hvor vi var) har en tjener forment mig adgang."¹⁴

Arnold berettede om hvordan han på Krystalnatten blev revet ud af sin seng klokken to om natten og hvordan han og hans assistent, Meyer, blev anholdt i hans elektronikbutik. De blev begge to løsladt på grund af deres krigstjeneste i Første Verdenskrig, men næsten alle jødiske mænd som Arnold kendte, blev derimod transporteret til koncentrationslejren Oranienburg (Sachsenhausen), hvor de blev holdt i en rum tid.

Arnold var mest bekymret for, at han ikke kunne hente Janna i sin bil, næste gang hun kom til Hamburg. Bilen og butikken blev taget fra ham og som han skrev: "Besøg i teatret, biografen og på restauranter er nu forbudt mig."¹⁵

Arnold mistede huset, bilen, forretningen, værelset og til sidst alt. Han så den ene ven og familiemedlem efter det anden blive sendt af sted til koncentrationslejre og ghettoer, og indviede Janna i disse skæbner. Hun havde også mødt nogle af disse mennesker.

Fig. 5. Janna glemte aldrig sin store kærlighed, Kurt Zeckendorf. Dette er en af mange skitser som Janna tegnede af Kurt Zeckendorf efter hans død.

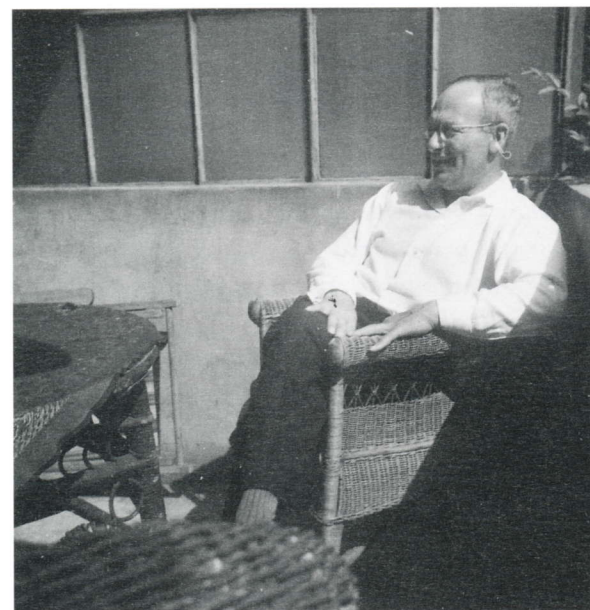

Fig. 6. Arnold Zeckendorf i 1939. Foto: Janna Warberg Schou.

Arnold modtog selv to gange ordren til transport, Evakuierung, som det blev kaldt. Han skulle til Theresienstadt den 18. juli 1942. I stedet for at adlyde ordren, tog han sit eget liv med en overdosis af de beroligende midler, som han for længst var blevet afhængig af og som han sprøjtede sig med for at dulme sine psykiske og fysiske smerter såvel som fortvivlelsen over situationen. I nogle af sine mange breve, indviede han Janna i sit brug af dem. I Arnolds sidste brev til Janna, som er dateret 8. februar 1942, fortæller han: "Denne søgen efter et værelse er frygtelig for mig, især fordi boligstørrelsen er blevet meget indskrænket for os. I Stiftelsen må folk allerede bo flere sammen og i Menigheds-husets¹⁶ teatersal skulle der være opstillet 200 senge. Jeg kan med mine lidelser ikke holde sådanne masseindkvarteringer ud. Det ville blive en lidelse for mig og de andre. Forhåbentlig får jeg held med at finde et enkeltværelse".¹⁷ I samme brev oplyser han om fælles venners død i Lodz (Litzmannstadt). Janna vidste desværre hvor Arnolds skæbne bar hen. Hun forsøgte i sine breve ihærdigt at puste liv i hans fortabte sind.

I en rapport som Beredskabstjenesten for unaturlige Dødsfald (*Bereitschaftsdienst für unnatürliche Todesfälle*) i Hamburg skrev den 22.7. 1942, oplyses følgende: "I lejlighedens indre værelse lå et lig af en mand på en chaiselong tildækket af en dyne. ... Tilsyneladende har den døde stadig blødt da han døde, fordi der bemærkedes næsten sort blod omkring munden. Tegn på magtanvendelse kunne ikke spores. På bordet stod der blandt andet en flaske fyldt med vin og ved siden af stod et lille glas, hvori der stadig var rester af væske. Det virker som om den døde har drukket af glasset, og at vinen måske blev blandet med gift. På bordet lå en evakueringsordre fra Gestapo for en evakuering den 18. juli 1942. Da døren først her til morgen er åbnet af en låsesmed i overværelse af visevært Seifen, forekommer det at være selvmord ... På skrivebordet blev der fundet og taget til bevaring: 1 formueklæring, 1 fødselsattest, 1 pas nr. 420, 1 brev med påskriften: Arnold Israel Zeckendorfs testamente, 1 bevis for begyndelsen af militærpension, 1 militærpas, 1 navnebevis. I en taske og en pengepung var der 53,46 RM. Disse penge blev ligeledes beslaglagt og findes hoslagt."¹⁸

Endnu en ulykkelig forelskelse

Da den polske historiker Stefan Glücksman første gang mødte Janna i augustmåned 1940 i København, blev han forelsket over hals og hoved. Fra nu af var kun Janna og atter Janna i hans tanker. For Janna var ikke nogen almindelig pige. Hun var smuk og begavet. Hun var alt det som en ung mand kunne ønske sig. Hun havde også et meget vensabeligt væsen, som Stefan Glücksman åbenbart ikke før havde mødt hos det modsatte køn. Han havde måske ikke kendt så mange piger før hende, og så ud til at have været meget genert som ung mand. Men Janna var også en selvstændig og moderne kvinde, som havde nået og oplevet mere end Stefan Glücksman, til trods for at hun var noget yngre end ham. Han havde derimod i lang tid lukket sig inde på universiteternes læsesale før han kom til Danmark. De følelser som Stefan nærede for Janna kunne hun ikke gengælde og den kontakt, som Stefan gerne

ville have med Janna, kunne hun ikke leve op til. På en høflig men bestemt måde, forsøgte hun at få ham til at forstå, at imellem dem kunne der ikke blive andet end godt venskab. Den afvisning var uhyre svær for Stefan og det gav han uforbeholdent udtryk for i en række breve til Janna.

Da Janna tog kontakt med Stefan i august 1940 havde hun lige mistet sin far. Jørgen Schou døde i en alder af knapt 44 år. Det var et stort tab for hende.

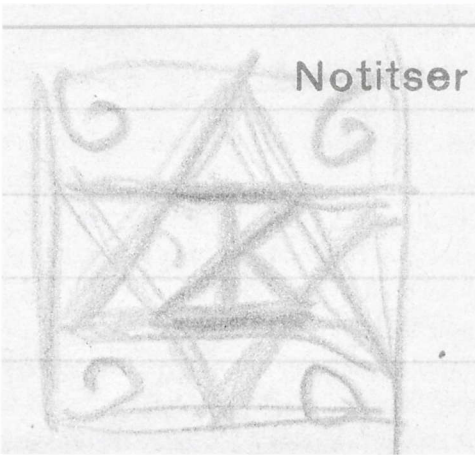

Fig. 7. Jannas skitse til Kurt Zeckendorfs monogram. KZ i en Davidsstjerne. Janna tegnede det i en lille lommekalender ved 31. oktober 1936. Da sad Kurt Zeckendorf i Sachsenhausen.

Janna indviede aldrig Stefan Glücksman i sit forhold til Kurt Zeckendorf. I et udkast til et brev, som hun skrev den 12. januar 1941 til sin halvsøster Ina, betroede hun sig på følgende vis: *Kære Sjums ... Det m. H. til den lille Polak. Han var skrupskør allerede da han skrev det Brev til mig i Aarhus har han senere betroet mig. Men jeg er ikke forelsket i ham. Det forbandede er at jeg stadig ikke har glemt K. Z. trods alle Bestræbelser.*

NOTER

- ¹ Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson: *Medaljens bagside*. Forlaget Vandkunsten, 2005, s. 168-171.
- ² I 1944 blev Janna gift med tegneren og maleren Ib Marryat Johansen og i 1945 kom datteren, Pernille, til verden. Pernille har udlånt de breve, som er rygraden i denne artikel og en kommende bog om Stefan Glücksman.
- ³ Ina (1905-2002), af familie og nære venner kald-et Sjums, var datter af Alfred Goldschmidt(1878-1967). Ina var mor til Ulf Haxen, RAMBAMS ansvarlige redaktør gennem en årrække.
- ⁴ *JWS's arkiv*: Kurt Zeckendorf til Janna Schou Warberg 26.6. 1936.
- ⁵ *JWS's arkiv*: Janna Warberg Schous udkast til et brev til Kurt Zeckendorf af 1.12.1936.
- ⁶ *JWS's arkiv*: Dr. Arno Coutinho (f. 1909, d. Long Island 1987) til Janna Warberg Schou d. 3.7.1936.
- ⁷ *Staatsarchiv Hamburg*: Staatsanwaltschaft Oberlandesgericht – Verwaltung, *Abtl. 2, 451 a E 1, 1a; Oplysningen venligst formidlet af dr. Anna von Villiez i Hamburg i brev til forfatteren af 27.3.2006.
- ⁸ Oplysninger tilsendt forfatteren af Dr. Winfried Meyer ved *Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen* i brev af 19.10.1999: Heri var der to fotokopier af Veränderungszettel, Zugänge og Abgänge, hvoraf det fremgår at varetægtsfangen Kurt Zeckendorf er blevet flyttet til Staatskrankenhaus, hvor hans død den 21.1.1937 bliver bekræftet af en SS-Scharführer (Arkivenheder Sachsenhausen 1367-1-16 III, R226 M129 S.38 og 58).
- ⁹ *JWS's arkiv*: Janna Warberg Schous kladde til et brev til Kurt Zeckendorf af 1.12. 1936.
- ¹⁰ *JWS's arkiv*: Janna Warberg Schous afskrift af Kurt Zeckendorfs brev af 18.1. 1937.
- ¹¹ Janna var usikker på sit tysk og skrev altid et udkast til sådanne breve.
- ¹² Læge Dorothea Hertz' arkiv blev efter hendes død indleveret til Staatsarchiv i Hamburg, men arkivet er endnu ikke bearbejdet. Dorothea Hertz nåede også at formidle denne viden om Kurt Zeckendorf til historiker Sybille Baumann. Venligst oplyst af Dr. Anna von Villiez, Hamburg, i brev til forfatteren af 27.3. 2006.

- ¹³ Ifølge Dr. Winfried Meyer ved *Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen* i brev til forfatteren af 28.4.2000 er billedet med sikkerhed taget på Städtisches Friedhof i Oranienburg. De, der døde under fangenskab i Sachsenhausen før Kurt Zeckendorf var Wilhelm Remmert, Gustav Lampe, Anton Böhm, Oswald Karper, Ernst Datering og Hans Clausen. Billedet af korset og et foto af Kurt Zeckendorf (*se fig.5*) indgik i 2004 i en udstilling om byen Oranienburg og lejren Sachsenhausen.
- ¹⁴ *JWS's arkiv*: Arnold Zeckendorf til Janna Warberg Schou d. 8.8.1938.
- ¹⁵ *JWS's arkiv*: Arnold Sechendorf til Janna Warberg Schou 17.11 og 11.12 1938.
- ¹⁶ Stiftelsen var *Samuel-Levy Stiftung*, som inden krigen havde været et alderdomshjem. Menighedshuset (*Gemeinschaftshaus*) for den største jødiske menighed i Hamburg befandt sig på Hartungsstrasse 9/11 i Hamburg. Bygningen eksisterer i dag. Beate Meyer (Red.) 2006. *Die Verfolgung und Ermordung der Hamburger Juden 1933-1945*: Geschichte, Zeugnis, Erinnerung. Wallstein Verlag, Hamburg, s. 188-89.
- ¹⁷ *JWS's arkiv*: A. Zeckendorf, Schlüterstr. 63 bei Jacobsohn til J.W. Schou, Hareskovby d. 8.2.1942.
- ¹⁸ *Staatsarchiv Hamburg*: 2 Polizeibehörde – Unnatürliche Sterbefälle, 1942/161: Leichensache - Jude Arnold Israel Zeckendorf geb. 5.7.1893 in Altona, wohnh.gew. Hamburg, Agathenstr. 3 I. Rapporten, som er dateret til 22.7.1942, er venligst tilsendt forfatteren af Dr. Jürgen Sielemann, *Senat der Freien und Hansestadt Hamburg, Staatsarchiv*, Hamburg i brev af 10.8.2000.

whole, he remembers life in Poland as fairly good. However, when Gomulka seized power, the family felt somewhat threatened and, in 1957, they were given permission to immigrate to Israel. Abraham trained to become an air force aircraft mechanic, and even though Abraham only lived in Israel for 7 years, this period was of great importance to him. In May 1964, Abraham received an invitation to a wedding from his relatives in Copenhagen. At the same time, he wanted to make some money, see the world, and then return to Israel. He quickly found work in SAS where he was an employee for 40 years, and his plans for going abroad were soon altered, because he met his Hanna "in Heaven" on a plane to Israel, where they were both going on holiday. They were married in 1966, had their first-born, Uri, in 1967 and later on a daughter, Sanni, and another son, Boaz.

The name Copenhagen derives from Abraham's paternal family. In the book *Gedalia og hans forfædre (Gedalia and his ancestors)* from 1933, written by Johannes Werner, it says that Chief Rabbi Gedalia Levin of Copenhagen had two sons, Lazarus and Abraham. Lazarus became the rabbi of Kolo (Poland) close to the city where Abraham's father was born, and one of Lazarus' sons, a well-known rabbi and author of a book on the use of *tefillin*, assumed the name Copenhagen. Abraham and his family visited his parent's native towns several times without obtaining definite confirmation of the story of his name, and, furthermore, he is in touch with other people bearing the same surname in South America and in countries such as Israel, the USA, and Germany.

Being called Copenhagen often gives rise to curious episodes:

When Abraham was on his way to Copenhagen for the first time, the passport official asked: Where are you going? Copenhagen, he replied. To which the inspector said: Yes, yes – I know what your name is, but where are you going?

Janna By Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

Janna Warberg Schou, (1917-1999), was a young woman when she decided to travel to Hamburg in 1936. Being a free soul, an artist belonging to a family of artists, she was not interested in the extremities of politics. People were her interest. Her motivation was her great interest in the Jewish people and her concern for the situation of the Jews in Germany.

Janna stayed with the Zeckendorf family in Hamburg, an elderly mother Nita (Helenita) with two bachelor sons, Kurt and Arnold. Janna fell in love with Kurt Zeckendorf, an eye specialist, who was 26 years her elder. We do not know the nature of Janna's relationship with Kurt, but in letters to one another they write affectionately about their trips and mutual interests, as well as future plans. But all plans came to an abrupt end when Kurt was arrested by the SS in August 1936. He was deported to Sachsenhausen concentration camp in Oranienburg near Berlin. Here he was mutilated at the hands of the Nazis, so severely that he ended up in a hospital where he died in January 1937.

With no-one to talk to about her loss, Janna continued her travels to Germany, assisting Jews in moving their assets and valuables to Denmark in the process of getting out of Nazi-Germany. She also stayed in contact with Arnold Zeckendorf, the surviving brother of Kurt. She visited him three times before the outbreak of the war. They corresponded regularly from 1936 to 1942. All the letters were kept by Janna and are a unique source to the deterioration of the living conditions of Jews in Germany. Every step of humiliation can be followed until Arnold chose to take his own life to avoid deportation to Theresienstadt in the summer of 1942.

In 1940, Janna met Dr. Stefan Glücksman in Copenhagen. Stefan, who was a young Jewish historian from Warsaw, had come to Denmark in 1939

to attend summer courses in Danish. He fell madly in love with Janna. Janna was unable to return Stefan's affection, and as she revealed to her sister Ina in 1941, she had "still not been able to forget K[urt] Z[eckendorf], despite all efforts".

Another blow was inflicted upon Janna's young life, when Stefan Glücksman was arrested by the Danish authorities in 1941. In 1940-41 the Danish authorities made great efforts to please the Nazi occupants and even offered them stateless Jewish refugees for deportation, in whom the NS-occupants in Copenhagen had no real interest. The German authorities were reluctant to accept sending these people to Germany, but finally did so due to repeated contacts by the Danish authorities. Besides anti-Semitic tendencies in the administration of refugees, the authorities also viewed Jewish refugees as a potential financial burden. These events coincided with the Danish industries benefiting greatly from exporting their goods to Nazi Germany.

Janna did everything she could to prevent Stefan Glücksman's deportation. After the Danish Ministry of Justice decided to deport him, and the Gestapo in Flensburg made it possible, he was imprisoned in Flensburg to be transported later to the concentration camp Sachsenhausen and onwards to the notorious Gross-Rossen, an SS-camp and quarry in Silesia, where he was killed in November 1941.

Janna witnessed the Nazi horrors more closely than most Danes. Although she was an open and talkative person, she was never willing to reveal her wartime experiences. But she left behind the correspondence with her Jewish friends. They are an exceptionally important source for history, which is now in the process of being published.

Through the lenses of a refugee By Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

RAMBAM plans to introduce one artist annually from now on. Jerry Bergman, photographer and photo reporter, came to Denmark from Tarnow in Poland in 1969. He was one of thousands of Jews, whom Anti-Semitism forced out of Communist Poland. Jerry's photographs from 40 years of Jewish life in Denmark tell their own story. Enjoy! All the photographs are copyright of Jerry Bergman, Copenhagen.

Elias Levin in Manchester By Erik Henriques Bing

One day, in September 2002, 94-year-old former second-hand dealer Elias Levin (1909-2006) receives a visit from Chief Rabbi Bent Lexner at the retirement home Meyers Minde in Copenhagen. "I regret to say that your son, Dan Levin, the Rabbi of Manchester, has died", says the Chief Rabbi. Levin wants to go to the funeral, but has no time to make the preparations. A year goes by before he is able to attend the unveiling of the stone in Manchester, after which he goes to his grandson Kalman Levin's wedding to Chani Adam in the same city. It is this plane journey, which now 95-year-old Levin performs alone, that he describes to Erik Henriques Bing after returning home. He describes the unveiling of the stone and the wedding and festivities. At both events, he gives a speech.

In Manchester, he stays at the retirement home Beenstock Home near the Machzikei Hadass Synagogue. He attends dinners and gatherings and admires the strictly orthodox atmosphere at the retirement home where it is traditional for children and young people to visit the old. He does not speak English, but, as the sign he wears on his chest signals: "I'm ELIAS LEVIN, SORRY I don't speak ENGLISH but JIDDISCH, GERMAN and DANISH!" Luck smiles on Levin, everyone is friendly